

**ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Говор Юрій Олександрович

УДК 343.22:351.741(477)

**ЗАПОБІГАННЯ ОРГАНАМИ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
НАСИЛЬНИЦЬКИМ ЗЛОЧИНАМ ЩОДО ЖІНОК У СІМ'Ї**

Спеціальність: 12.00.08 – кримінальне право
та кримінологія; кримінально-виконавче право

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидат юридичних наук

Львів
2011

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Львівському державному університеті внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України

Науковий керівник: кандидат юридичних наук, доцент
Гумін Олексій Михайлович,
Львівський державний університет внутрішніх справ,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін.

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України
Попович Володимир Михайлович,
Закарпатський державний університет,
завідувач кафедри кримінології та кримінально-
правових дисциплін;

кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник
Женунтій Володимир Іванович,
Національна академія внутрішніх справ,
провідний науковий співробітник відділу організації
науково-дослідної роботи.

Захист відбудеться «24» червня 2011 р. о 13⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 35.725.02 у Львівському державному університеті внутрішніх справ за адресою: 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Львівського державного університету внутрішніх справ за адресою: 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Автореферат розісланий «19» травня 2011 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

І.В. Красницький

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Сім'я – це особливий суспільний механізм, що передбачає стосунки між чоловіком і дружиною, батьками і дітьми, родиною, які пов'язані не лише спільністю побуту, але й засновані на взаємній моральній відповідальності і взаємодопомозі. Сім'я – це не лише правова, суспільна чи економічна одиниця. Це спільнота, де зустрічаються різні покоління й допомагають зростати в людській мудрості та узгоджувати індивідуальні права з іншими вимогами суспільного життя. Разом з тим, в умовах економічної, соціальної кризи, девальвації моральних цінностей, інститут сім'ї також зазнає згубних впливів і може перетворитися в осередок насильства. Правоохоронні органи й, зокрема, органи внутрішніх справ, не завжди виявляють готовність до ефективного реагування в умовах сімейних конфліктів з метою запобігання насильницьким злочинам. Значною мірою це зумовлено недосконалим законодавством та практикою його застосування. При цьому, зокрема, спеціальні заходи протидії не завжди ефективно захищають жінок-жертв насильства в сім'ї; виникають складнощі розмежування насильницьких та ненасильницьких злочинів; існують розбіжності у поглядах на види насильства в сім'ї тощо. Зрештою, вбачається потреба приведення національного законодавства до вимог міжнародних стандартів, з огляду на рекомендації ООН щодо протидії насильству відносно жінок.

Насильство у різних проявах досліджували В.В. Голіна, В.Д. Губін, О.М. Гумін, І.Н. Даньшин, В.І. Женунтій, А.М. Ковальов, А.П. Огурцов, В.М. Попович та ін. Зокрема, віктимологічним аспектам кримінально караного насильства присвятили свої праці О.М. Бандурка, Є. Н. Банних, Н.О. Гуторова, О.М. Джужа, А.Ф. Зелінський, В.М. Кудрявцев, Н.П.Осипов, М.І. Панов, В.І. Полубинський, Д.В. Рівман, В.О. Туляков, Г. Хентіг та інші провідні вчені. Визнаючи цей вагомий внесок у кримінологічну теорію та практику, зауважимо, що в дослідженнях, зазвичай, не акцентувалася увага на кримінологічних проблемах запобігання органами внутрішніх справ насильницьким злочинам щодо жінок у сім'ї. Тож досі належно не висвітлено специфіки насильницьких злочинів, що вчиняються в сім'ї, а також не розроблено ефективного механізму їх запобігання органами внутрішніх справ, не втілено новітніх форм, заходів, методів у їх діяльність щодо запобігання насильницьким злочинам відносно жінок у сім'ї.

Отже, актуальність теми дисертації, передусім, зумовлена потребами: пошуку оптимальних шляхів забезпечення системної протидії насильству щодо жінок у сім'ї; удосконалення професійної підготовленості органів внутрішніх справ до виконання завдань запобігання насильницьким злочинам в умовах сімейних конфліктів; комплексного розроблення механізму запобігання насильницьким злочинам щодо жінок у сім'ї в умовах реформування діяльності органів внутрішніх справ.

Зазначені обставини обумовили вибір теми дослідження, визначили його актуальність і науково-практичне значення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до пріоритетних напрямів наукових та дисертаційних досліджень, які потребують першочергового розроблення і впровадження в практичну діяльність органів внутрішніх справ, на період 2004–2009 рр., затверджених наказом Міністерства внутрішніх справ України №755 від 5 липня 2004 р.; а також положень «Комплексної програми профілактики правопорушень на 2007–2009 роки», затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 20 грудня 2006 р. №1767; «Концепції Державної програми профілактики правопорушень на період до 2015 року», затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 29 вересня 2010 р. № 1911-р.; Державної Концепції програми підтримки сім'ї у 2006–2010 рр., затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 11 травня 2004 р. № 259. Обрана тема узгоджується з пріоритетними напрямами розвитку правової науки на 2005–2010 рр., рекомендованими Академією правових наук України (постанова від 18 червня 2004 р. №2/04-2), а також планами науково-дослідної роботи Львівського державного університету внутрішніх справ.

Мета і завдання дослідження. *Мета* дослідження полягає у розробці науково обґрунтованих рекомендацій щодо удосконалення запобігання органами внутрішніх справ насильницьким злочинам відносно жінок у сім'ї, на основі всебічного вивчення проблеми насильства в сім'ї та комплексного аналізу діяльності органів внутрішніх справ у даному напрямку.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких *завдань*:

- з'ясувати сутнісний зміст поняття насильства щодо жінок у сім'ї, уточнити його види;
- в історичному аспекті дослідити законодавство щодо протидії насильству відносно жінок у сім'ї та узагальнити основні напрями його розвитку;
- виявити специфіку насильницьких злочинів, які вчиняються щодо жінок у сім'ї та вирізняють їх з поміж інших видів насильницьких злочинів, а також провести їх класифікацію;
- здійснити кримінологічну характеристику щодо насильницьких злочинів відносно жінок у сім'ї; осіб, які вчиняють такі насильницькі злочини; а також жінок-жертв насильства в сім'ї;
- проаналізувати детермінанти насильницьких злочинів щодо жінок у сім'ї;
- узагальнити закордонний досвід протидії насильству в сім'ї та сформулювати пропозиції щодо можливості його використання в Україні;
- обґрунтувати пропозиції щодо комплексного вдосконалення діяльності органів внутрішніх справ в напрямку запобігання насильницьким злочинам відносно жінок у сім'ї.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у зв'язку із вчиненням насильницьких злочинів щодо жінок у сім'ї.

Предметом дослідження є запобігання органами внутрішніх справ насильницьким злочинам щодо жінок у сім'ї.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження становлять, зокрема: *діалектичний метод*, за допомогою якого поглиблено понятійний апарат, виявлено сутність і зміст поняття насильства в сім'ї, заходів запобігання насильницьким злочинам щодо жінок у сім'ї (розділи 1, 3); *формально-юридичний метод*, у поєднанні з методом *логічного аналізу*, сприяв удосконаленню правових норм, що закріплюють систему спеціальних заходів попередження насильства в сім'ї (розділи 1, 2, 3); *системний підхід* застосовано з метою досягнення принципової єдності розуміння системно-функціональної характеристики запобігання органами внутрішніх справ насильницьким злочинам щодо жінок у сім'ї та окреслення шляхів удосконалення цього процесу (підрозділи 3.1, 3.2); *історико-правовий* – для дослідження законодавства щодо протидії насильству відносно жінок у сім'ї, основних тенденцій його розвитку (підрозділи 1.3, 3.1); *порівняльно-правовий* – дав змогу виявити особливості законодавства щодо протидії насильству відносно жінок у сім'ї, практики його застосування в Україні та за її межами, з'ясувати специфіку насильницьких злочинів, що вчиняються в умовах сімейних конфліктів (підрозділи 1.4, розділ 2); *статистичні та соціологічні* – застосовано для проведення кримінологічної характеристики, а також з'ясування проблемних питань запобігання органами внутрішніх справ насильницьким злочинам щодо жінок у сім'ї, їх взаємодії з громадськістю (розділи 2, 3).

Теоретичною *базою* дослідження є праці вітчизняних і зарубіжних учених із кримінології, кримінального права, юридичної психології, соціології т.ін., під час опрацювання яких було застосовано комплексний міжгалузевий підхід. Нормативною основою є Конституція України, кримінальне законодавство та законодавство суміжних галузей права, у тому числі зарубіжне; відомчі нормативні акти правоохоронних органів, які регламентують діяльність органів внутрішніх справ щодо попередження насильства в сім'ї відносно жінок.

Емпірична база дослідження. У дисертації проаналізовано судово-слідчу практику підрозділів системи МВС у Львівській області у 2004–2009 рр. Вивчено 214 кримінальних справ щодо насильницьких злочинів, вчинених відносно жінок у сім'ї, передбачених ст.ст. 121, 122, 125–127, 129 КК України. За спеціально розробленою дисертантом анкетною опитано жінок-жертв сімейно-побутових насильницьких злочинів (164 особи), проінтерв'юовано представників державних та громадських організацій, правоохоронних органів, медичних закладів (273 особи).

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що дисертація є одним з перших в українській юридичній науці комплексним монографічним дослідженням, що спеціально присвячене кримінологічному забезпеченню запобігання органами внутрішніх справ насильницьким злочинам щодо жінок у сім'ї. В роботі сформульовано та обґрунтовано низку теоретико-прикладних положень й, зокрема:

вперше:

– запропоновано у ст. 1 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї», задля цілей цього закону, під насильством у сім'ї, розуміти не лише дії, але й бездіяльність, що усуне протиріччя між загальним поняттям насильства та його складовими, а також гарантуватиме захист всім без винятку членам сім'ї, зокрема, особам похилого віку, хворим, інвалідам, які можуть зазнавати проявів насильства в сім'ї у формі бездіяльності;

– сформульовано авторське поняття злочинного насильства в сім'ї щодо жінки як владно-силового протиправного фізичного чи психічного впливу за соціостатевою ознакою одного чи декількох членів сім'ї на жінку, як члена сім'ї, що виражається у формі умисних суспільно небезпечних діянь, які заподіюють шкоду жінці як члену сім'ї та посягають на її права та свободи як особистості;

– визначено основні напрями розвитку законодавства щодо протидії насильству відносно жінок у сім'ї: а) галузеве законодавство, що встановлює відповідальність за насильство в сім'ї; визначає процесуальний порядок розгляду справ даної категорії; б) спеціальне законодавство, що визначає основні засади протидії насильству щодо жінок; в) законодавство, що регламентує запобігання конкретним найбільш типовим і поширеним проявам насильства щодо жінок, у тому числі в сім'ї;

– розроблено типологію сімей, як об'єкта профілактики насильницьких злочинів органами внутрішніх справ, в залежності від характеру особистісних взаємин між членами сім'ї, морально-психологічного клімату та розподілу прав і обов'язків в родині;

удосконалено:

– знання про види кримінального насильства в сім'ї й, зокрема, що сексуальне насильство є різновидом фізичного; економічне насильство, не варто виділяти в якості самостійного виду злочинного насильства в сім'ї, оскільки це насильство є інструментальним, а не сутнісним й переважно застосовується для того, щоб зламати волю жінки як рівноправного члена сім'ї, поставити її в ще більш залежне становище;

– класифікацію насильницьких злочинів у сім'ї щодо жінок, яка розвиває уявлення про їх особливості, а саме: за видами кримінального насильства; за роллю насильства у механізмі злочинної поведінки; за мотивами міжособистісного спілкування;

– нормативно-правове забезпечення попередження насильства в сім'ї, з огляду на міжнародні стандарти протидії, та виявлену доцільність: визначити у загальній частині кримінального кодексу України поняття та види кримінального насильства в сім'ї; справи про насильство в сім'ї віднести до категорії справ публічного обвинувачення; охоронний ордер, як спеціальний захід, видавати жертві насильства в сім'ї для її ознайомлення з процедурами та механізмами захисту прав та інтересів; розвивати альтернативні процедури подання та реєстрації заяв про насильство в сім'ї й, зокрема, у кризових центрах та центрах медико-соціальної реабілітації;

набули подальшого розвитку:

– система ознак, що визначають специфіку насильницьких злочинів щодо жінок у сім'ї та вирізняють їх з поміж інших видів насильницьких злочинів: особистісні довірчі стосунки між злочинцем і жертвою; залежність жертви від злочинця; системність і циклічність насильства; інверсія, коли злочинець і жертва з часом можуть заміщуватися ролями; підвищена латентність; незначна частка вчинення злочинів групою осіб; гендерний характер, коли, зазвичай, жінка є жертвою насильства з боку чоловіка; насильство проявляється як мотив міжособистісного спілкування; шкода завдається жінці не лише як особистості, але й як члену сім'ї, де вона виконує конкретну соціокультурну роль, переважно, дружини чи (та) матері;

– знання про інтенсивність детермінуючого впливу окремих чинників соціально-психологічного рівня на насильницьку злочинну поведінку щодо жінок у сім'ї, а саме: емоційно-вольової сфери, що призводить до афектованого спалаху насильства (57%); невідповідності між соціальними очікуваннями особи та її статусом (19%); асоціальної установки на жорстокість (15%); насильства як ціннісного зразка поведінки (9%). З підвищенням ступеня тяжкості вчинюваних насильницьких злочинів зростає частка жінок-жертв «сімейного» насильства, які зловживали спиртними напоями та характеризувалися агресивно-провокуючою поведінкою;

– кримінологічна інформація шляхом її доповнення відомостями про причини й умови насильства в сім'ї; а, зокрема, документів первинного обліку, що злочин вчинено у середовищі сім'ї;

– шляхи удосконалення запобігання органами внутрішніх справ насильницьким злочинам щодо жінок у сім'ї, а саме: – у Концепції Державної програми профілактики правопорушень на період до 2015 р. передбачити положення про попередження насильства в сім'ї як один з пріоритетних напрямів; у відомчих навчальних закладах системи Міністерства внутрішніх справ України запровадити спеціальні курси з метою одержання додаткових навиків реагування на насильство в умовах сімейних конфліктів; формувати спеціальні слідчо-оперативні групи на паритетних засадах; зосередити увагу на ранній профілактиці; в більшій мірі практикувати методи надання допомоги та посередництва; у положеннях Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» закріпити обов'язок взаємодіяти з засобами масової інформації та громадськими організаціями.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані в дисертації теоретичні положення, висновки та пропозиції можуть використовуватися:

– у науково-дослідній сфері – для подальшого розроблення проблеми насильства щодо жінок;

– у правотворчій діяльності – при підготовці змін і доповнень до нормативно-правових актів щодо запобігання насильницьким злочинам органами внутрішніх справ щодо жінок у сім'ї;

– у правозастосовній діяльності – для більш ефективного реагування на прояви насильства в сім'ї щодо жінок;

– у навчальному процесі – під час викладання навчальної дисципліни «Кримінологія» та спецкурсу «Профілактика правопорушень», а також при підготовці навчальних посібників, лекцій, методичних рекомендацій для студентів вищих навчальних закладів.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дисертації оприлюднені на науково-практичних конференціях й, зокрема, «Всеукраїнська конференція ад'юнктів, аспірантів та здобувачів» (м. Львів, 2009 р.), «Проблеми державотворення та правотворення в Україні» (м. Львів, 2011 р.), «Компаративістські читання» (м. Львів, 2011 р.).

Публікації. Основні положення проведеного дослідження відображено у чотирьох наукових статтях у фахових видання ВАК України та трьох виданнях тез доповідей на науково-практичних конференціях.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, які містять десять підрозділів, висновків, додатків і списку використаних джерел. Загальний обсяг дослідження 232 сторінки, з яких 193 сторінки основного тексту, 22 сторінки списку використаних джерел (243 найменування) та 17 сторінок додатків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтована актуальність теми дисертації, розкрито зміст і стан наукової розробки проблеми, її значущість, визначена мета, основні завдання, об'єкт, предмет і методологія дослідження, наукова новизна, практичне та теоретичне значення одержаних результатів, наведені відомості про апробацію результатів, структуру та обсяг дисертації.

Розділ 1 «Загальні засади дослідження проблеми насильства щодо жінок у сім'ї» складається з чотирьох підрозділів.

У підрозділі 1.1 «Стан дослідження проблеми запобігання насильницьким злочинам щодо жінок у сім'ї» проаналізовано основні праці вітчизняних і зарубіжних вчених з досліджуваної проблематики. З'ясовано, що на теренах України проблема насильницької злочинності у сім'ї та побуті найбільш активно почала розроблятися на початку 60-х років минулого століття. У наукових працях основна увага приділялася дослідженню криміногенних чинників у сімейно-побутових взаєминах, впливу сім'ї на відтворення основних видів злочинності, проблемам профілактики побутових злочинів. Беручи до уваги результати сучасних досліджень, автор дійшов висновку, що в контексті діяльності органів внутрішніх справ проблема запобігання насильницьким злочинам щодо жінок у сім'ї комплексно не розроблялася.

У підрозділі 1.2 «Історія розвитку законодавства щодо протидії насильству відносно жінок у сім'ї» досліджено формування законодавчого захисту жертв насильства в сім'ї, у тому числі жінок, на тлі історичного

розвитку суспільних відносин. З'ясовано, що в суспільствах, організованих за принципом панування і підпорядкування, насильство над жінками в сім'ї було легітимізоване на рівні законодавства, що регулювало сімейні відносини. Істотний вплив на формування законодавства щодо протидії насильству в сім'ї спричинила Загальна декларація прав людини. Забезпеченню рівності прав жінок і чоловіків, захисту жінок від проявів насильства сприяли Пекінська декларація та Платформа дій. Подальший системний аналіз положень законодавства дозволив узагальнити, що законодавство України щодо протидії насильству в сім'ї розвивається відповідно з міжнародними стандартами протидії. Основною проблемою залишається недосконала практика його застосування.

У підрозділі 1.3 «Поняття та види насильства в сім'ї щодо жінок» проаналізовано наукове та нормативне визначення поняття насильства в сім'ї та його видів. Звертається увага на неточність законодавчої конструкції, коли, зокрема, у ст. 1 Закону України Про попередження насильства в сім'ї під насильством у сім'ї розуміють лише дії, хоча з дефініції економічного насильства випливає можливість насильства у формі бездіяльності. Окрім цього, насильство в сім'ї може вчинятися декількома членами сім'ї (наприклад, батьком і сином щодо матері, дітьми щодо матері тощо), проте з загального визначення це не випливає.

Узагальнено специфічні ознаки насильства щодо жінок у сім'ї. За даними анкетування з'ясовано, що у сім'ї чоловіки до жінок найчастіше (72%) застосують фізичне насильство, 51% – психічне, 12% – економічне; 8% – сексуальне, що свідчить про можливість поєднання різних видів насильства.

Відповідно до сучасної доктрини кримінального права та чинної судово-слідчої практики доведено доцільність виділяти два види злочинного насильства в сім'ї: фізичне та психічне. Зокрема, обґрунтовано, що умисні злочини, де насильство виступає елементом мотивації, в найбільшій мірі відображають сутнісний зміст злочинного насильства, що вчиняється в сім'ї.

У підрозділі 1.4 «Зарубіжний досвід запобігання правоохоронними органами насильницьким злочинам щодо жінок у сім'ї» зазначається, що запобігання правоохоронними органами насильницьким злочинам щодо жінок у сім'ї в демократичних державах здійснюється на чіткій правовій основі, яка передбачає ретельне реагування на прохання про допомогу і захист. Найбільш поширеним спеціальним заходом є охоронний ордер, який передбачається не лише правообмеження щодо винного у насильстві в сім'ї, аж до видворення із житла, але й ознайомлення жертви з процедурами захисту. Окрім цього, у законодавстві окремих європейських держав кримінальні справи за фактами насильства в сім'ї можуть бути порушені компетентними органами навіть тоді, коли жінка відмовляється підтримувати звинувачення, проте є неспростовні докази неодноразового застосування насильства. У США позитивно себе зарекомендувала «спецпідрозділи із втручання у сімейні кризи»; спільні команди поліцейських і представників кризового центру для реалізації програм

допомоги жертвам насильства в сім'ї. Розглянута можливість запозичення кращих зразків зарубіжного досвіду за умови подальшого розвитку законодавства України в напрямку посилення захисту жертв насильства в сім'ї.

Розділ 2 «Кримінологічний аналіз насильницьких злочинів щодо жінок у сім'ї» складається з чотирьох підрозділів, присвячених кримінологічній характеристиці, яка розглядається в площині її практичного застосування для оптимізації процесу розробки заходів запобігання.

У підрозділ 2.1 «Кримінологічна характеристика насильницьких злочинів щодо жінок у сім'ї», за результатами вивчення кримінальних справ з'ясовано, що в структурі злочинів переважають тілесні ушкодження (54,5%).

Підвищена латентність значною мірою зумовлена недосконалою практикою повідомлення про насильство в сім'ї. Адже заяви найчастіше надходять саме від жінок-жертв насильства (64,5%), які звертаються до правоохоронних органів у випадках найнебезпечніших проявів насильницької поведінки.

Насильницькі злочини відносно жінок у сім'ї найчастіше вчинялися без попередньої підготовки, внаслідок невизначеного наміру, що виник раптово (93,5%) та із застосуванням побутових предметів (61,5%).

83% насильницьких злочини відносно жінок у сім'ї вчинялися за місцем спільного проживання злочинця і жертви. За видом житла – в окремій квартирі чи індивідуальному будинку (91%), де відсутні сторонні особи, які б могли завадити насильству. За часом вчинення – з 18 до 24 години (64%), що припадає на час найбільш інтенсивного спілкування на підґрунті спільного побуту, після завершення робочого дня.

Вчинення насильницьких злочинів щодо жінок переважно вмотивовано: помстою за зраду (19,5%); за відмову дати гроші на спиртне (8,5%); за звернення до правоохоронних органів (10%); невдоволеністю характером потерпілої (5%); веденням нею господарства (7%).

У підрозділі 2.2 «Кримінологічна характеристика осіб, які вчинили насильницькі злочини щодо жінок у сім'ї», спираючись на методологічні засади вчення про особу злочинця, акцентується увага на особливостях кримінологічної характеристики осіб, які вчинили насильницькі злочини щодо жінок у сім'ї. За результатами проведеного анкетування встановлено, що у 87% випадків, насильство застосовувалося особами чоловічої статі. За віком – повнолітніми особами (93%), з яких 18–30 років – 35%; 30–40 років – 34%; 40–60 років – 24%. Такі особи не вирізнялися високим соціальним статусом: безробітні – 30%; робітники – 24%; бізнесмени – 15%; службовці – 14%; пенсіонери – 13%; студенти – 3%; інше – 1%. 29% осіб, які вчинили насильство, мали середньо-спеціальну освіту; 26%, – вищу; 25% – середню; 15% – незакінчену середню; 6% – без освіти.

Взаємини між злочинцем та жертвою, зазвичай, неприязні. Так, 42% жінок зазначили, що насильство до них застосовувалося не рідше одного разу на тиждень; 17% – не рідше одного разу на день; 32% – в залежності від настрою кривдника; 9% - насильство – рідкість у їх родині.

В ціннісній ієрархії сім'ї не відведено належного значення (серед осіб, які вчинили умисне вбивство, 74,1% особа перебувала в громадянському шлюбі; у 61,1% - не було дітей).

Підрозділ 2.3 «Віктимологічний аспект щодо насильницьких злочинів відносно жінок у сім'ї» присвячено вивченню поведінки жертви злочину в її взаємозв'язку зі злочинцем, віктимологічною ситуацією, яка склалася у сім'ї, що є важливою ланкою в детермінації насильницької злочинної поведінки.

Підвищена віктимність вікової підгрупи 25 до 45 років відповідає періоду найбільшої соціальної активності, загостренню індивідуально-психологічних конфліктів, накопиченню емоційно-психологічних переживань за своє майбутнє, відсутністю почуття закоханості, що посилюється подружніми зрадами. Відносно невисокий освітній рівень та соціальний статус жінок-жертв насильства в сім'ї посилює їх економічну й психологічну залежність. Провокуюча поведінка жінок-жертв насильства може зумовлюватися її станом алкогольного сп'яніння (36%). В цілях віктимологічного запобігання узагальнено найбільш типові морально-психологічні ознаки, що характеризують жінок-жертв насильства в сім'ї.

У підрозділі 2.4 «Детермінанти насильницьких злочинів щодо жінок у сім'ї» розглянута кримінологічна детермінація, як вид соціальної детермінації, що відображає взаємодію різних явищ і процесів, а також свідому участь у них людини з її вольовим вибором поведінки та відповідальністю.

Детермінанти розглядаються в середовищі сім'ї та поза її межами. Аналізуючи детермінанти насильства в сім'ї звертається увага на можливість його вчинення внаслідок: подружньої зради (33%); зловживання спиртними напоями (31%); економічних негараздів (21%); відсутності домашнього затишку (10%); неохайного зовнішнього вигляду жінки (4%).

З'ясовано детермінанти насильницької злочинної поведінки на соціально-психологічному рівні. З огляду на предмет дослідження особлива увага приділяється висвітленню недоліків у діяльності органів внутрішніх справ.

Підвищеному рівню латентності насильницьких злочинів щодо жінок у сім'ї сприяють: ізольованість простору, де вчиняється насильство; небажання жертв та очевидців злочину розголошувати інтимні подробиці сімейних стосунків; матеріальна залежність жертви від винного; зневіра жінок-жертв «сімейного» насильства у можливість правоохоронних органів надати їм необхідний захист і допомогу; низький рівень суспільної правосвідомості, що перешкоджає адекватному сприйняттю та реагуванню на прояви насильства щодо жінок у сім'ї.

Розділ 3 «Діяльність органів внутрішніх справ щодо запобігання насильницьким злочинам відносно жінок у сім'ї та шляхи її вдосконалення» складається з двох підрозділів.

У підрозділі 3.1 «Кримінологічний аспект організації діяльності органів внутрішніх справ щодо запобігання насильницьким злочинам відносно жінок у сім'ї та шляхи її удосконалення» зазначається, що органи внутрішніх справ

реалізують свою діяльність у таких основних напрямках: 1 – репресивному, що полягає у притягненні винних до відповідальності; 2 – наданні допомоги жертві насильницького злочину та кривднику шляхом формування у останнього гуманістичних цінностей та ненасильницької моделі поведінки в сім'ї. При цьому за результатами опитування жінок-жертв насильства в сім'ї встановлено, що 47% вбачають основну функцію органів внутрішніх справ у врегулюванні конфлікту в сім'ї; 28% – у покаранні винних у насильстві; 25% – ретельнішому розслідуванні інцидентів насильства в сім'ї.

За результатами вивчення судово-слідчої практики встановлено, що в полі діяльності органів внутрішніх справ, зазвичай, перебувають сім'ї, де сварки та бійки є нормою міжособистісного спілкування. Сім'ї, де насильство ретельно приховується, а жертва перебуває в цілковитій матеріальній та психологічній залежності від чоловіка й надалі залишаються «недосяжними» для органів внутрішніх справ, а отже, такі жінки – найбільш незахищені від проявів насильства в сім'ї.

Віктимологічне запобігання органами внутрішніх справ, передусім, передбачає: організацію фізичного та статевого виховання; формування якостей, що активізують самозахист у небезпечній ситуації; оволодіння навичкам розпізнавати типові небезпечні ситуації; формування у осіб з негативною віктимною поведінкою позитивних якостей, неконфліктної поведінки, що нейтралізує загрозу насильства; систематизацію інформації віктимологічного характеру та часткове переорієнтування працівників органів внутрішніх справ на профілактику в напрямку «від потенційної жертви до злочинця».

За результатами дослідження обґрунтовано низку пропозицій щодо удосконалення запобігання органами внутрішніх справ насильницьким злочинам щодо жінок у сім'ї. Зокрема, виявлена доцільність формувати спеціальні слідчо-оперативні групи на паритетних засадах, включивши до їх складу психологів; а для більш ретельного з'ясування чинників насильства щодо жінок в сім'ї – залучати співробітників органів внутрішніх справ з числа осіб жіночої статі.

У підрозділі 3.3 «Взаємодія органів внутрішніх справ з громадськістю, органами й установами на які покладено обов'язок запобігання насильству в сім'ї» з'ясовано основні форми взаємодії органів внутрішніх справ з іншими суб'єктами: – консультування з питань попередження насильства в сім'ї; участь у науково-практичних заходах; виявлення причин та умов, що сприяють насильству відносно жінок в сім'ї; застосування заходів профілактики насильства в сім'ї; внесення подань з питань попередження насильства в сім'ї до місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування.

Обґрунтована необхідність взаємодії з громадськістю, органами й установами на які покладено обов'язок запобігання насильству в сім'ї при реалізації органами внутрішніх справ методів посередництва та надання допомоги. Розглянута можливість активнішого залучення громадськості до

індивідуальної профілактики, атестації осіб, що перебувають на профілактичному обліку. Узагальнено низку інших рекомендацій щодо удосконалення взаємодії органів внутрішніх справ з громадськістю.

ВИСНОВКИ

У **висновках** дисертації наведено узагальнення та пропозиції серед яких найбільш важливі:

Законодавство щодо протидії насильству в сім'ї в Україні в загальному відповідає модельному законодавству, рекомендованому ООН, проте потребує подальшого удосконалення в напрямку розвитку можливостей захисту жертв насильства в сім'ї й, зокрема, жінок.

Насильницькі злочини щодо жінок у сім'ї класифіковано, зокрема:

– за видами насильства: а) насильницькі злочини, що вчиняються із застосуванням фізичного насильства; б) насильницькі злочини, що вчиняються із застосуванням психічного насильства;

– в залежності від ролі насильства в механізмі злочинної поведінки: а) умисні злочини щодо жінок у сім'ї, де насильство використовується як засіб досягнення цілі (зазвичай, корисливої); б) умисні злочини, де насильство виступає елементом мотивації (насильство – заради насильства);

– за мотивами міжособистісного спілкування: а) насильницькі злочини, що вчиняються з мотивів особистої неприязні, образи, помсти, ревнощів, інших спонукань, які безпосередньо пов'язані з конфліктом між злочинцем і жертвою-жінкою як членами однієї сім'ї; б) насильницькі злочини, що вчиняються з мотивів самоствердження, егоцентризму, демонстрації переваги над іншими членами сім'ї й, зокрема, жіночої статі, що не пов'язано з безпосередніми конфліктними взаєминами між ними; в) насильницькі злочини, які вчиняються на тлі конфлікту, що виник між злочинцем й іншою стороною, що не відноситься до сімейного оточення (злочин спровокований почуттями роздратованості, невдоволення, розчарування з приводу невиправданих сподівань, домінує хуліганський мотив, пов'язаний зі зневажливим ставленням до суспільства, інших людей, жертвою насильства є жінка як член сім'ї, що намагається нейтралізувати конфлікт).

З метою більш ретельного виявлення сімей, як об'єкту запобігання насильницьким злочинам, а також розроблення більш дієвих заходів пропонується типологія сімей в залежності від характеру особистісних взаємин між членами сім'ї, морально-психологічного клімату та розподілу прав і обов'язків у родині, а саме: а) «*деструктивна*» сім'я (злочинному насильству передують конфлікти, що, зазвичай, виникає на підґрунті спільного вживання алкогольних напоїв, статевої розбещеності чи інших проявів аморальної поведінки; у взаєминах між чоловіком та жінкою не спостерігається чіткої підпорядкованості ролей (жінки чоловіку чи навпаки); б) «*владно-елітарна, респектабельна*» сім'я, де насильство ретельно приховане від сторонніх осіб

через високе матеріальне та (чи) соціальне становище чоловіка, жінка перебуває у цілковитій матеріальній залежності, не має жодного впливу на прийняття рішень у родині, обмежена у спілкуванні з оточуючими, змушена терпіти численні подружні зради, приниження тощо; в) «кризова сім'я», де раніше склалися цілком прийнятні сімейні стосунки, проте через тимчасові життєві труднощі, негаразди, розпач, розчарування, стреси, у тому числі пов'язані з професійною діяльністю з підвищеним ризиком, у окремих членів родини, може проявлятися емоційний зрив, безпідставні ревності, агресія, які «переносяться» на міжособистісні взаємини, спричиняючи конфлікт, що може реалізуватися у формі насильницького злочину).

Насильницькі злочини відносно жінок у сім'ї, зазвичай, вчиняються: внаслідок невизначеного наміру, що виник раптово (93,5%); чоловіками відносно дружин; у місці спільного проживання винного і жертви або за місцем проживання жертви (понад 80%); в окремій квартирі (69%) чи індивідуальному будинку (22%), де відсутні сторонні особи, які б могли завадити насильству; у вечірні години; вихідні дні, що збігається з періодом найбільш інтенсивного спілкування між членами родини.

Особи, які вчиняють насильницькі злочини щодо жінок у сім'ї – це, переважно, особистості збудливого типу акцентуації, можуть мати сексуальні відхилення, психопатії, інші психологічні розлади, характеризуються агресивністю, жорстокістю, цинічністю, подвійною мораллю, низькими комунікативними здібностями, послабленими волевовими якостями, що зумовлюють неадекватне реагування на зовнішні подразники та відповідає їх ситуативній установці.

Віктимність жінок щодо насильства в сім'ї, передусім, визначають: занижена самооцінка; сприйняття насильницьких стосунків у сім'ї між чоловіком та жінкою; готовність взяти на себе вину за насильство з боку кривдника; вираженні реакції на стрес і психосоматику; переконаність, що ніхто не може їм допомогти у вирішенні проблеми насильства в сім'ї. Відносно нижчий соціальний статус жінок-жертв насильства, як правило, пов'язаний з їх соціальною роллю матері чи домогосподарки, внаслідок чого основна увага приділяється турботі про інших членів сім'ї, а не власному професійному зростанню чи вдосконаленню соціального статусу поза рамками сім'ї.

Детермінація насильницьких злочинів у сім'ї є складною взаємодією суб'єктивних та об'єктивних чинників, які існують безпосередньо в сім'ї та поза її межами. До основних недоліків у діяльності органів внутрішніх справ, передусім, варто віднести: недосконалу практику притягнення до відповідальності за насильство в сім'ї; неналежне реагування на повідомлення про насильство щодо жінок у сім'ї; неповне й необ'єктивне розслідування злочинів даної категорії; недооцінка суспільної небезпеки насильства в сім'ї щодо жінок й, в особливості, його дозлочинних форм.

Обґрунтовано доцільність внесення змін і доповнень до таких нормативно-правових актів:

до Закону України «Про попередження насильства в сім'ї»

– з метою усунення протиріччя між загальним поняттям насильства в сім'ї та його складовим (економічним насильством), а також забезпечення гарантій правового захисту всім без винятку членам сім'ї, включаючи осіб похилого віку, хворих, інвалідів, які можуть зазнавати проявів насильства в сім'ї у формі бездіяльності, пропонується у ст. 1 поняття насильства у сім'ї викласти у такій редакції: «насильство в сім'ї – це будь-яке умисне діяння фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного (чи декількох) членів сім'ї по відношенню до іншого члена сім'ї, якщо таке порушує конституційні права і свободи члена сім'ї як людини та громадянина і наносить йому моральну шкоду, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю»;

– з метою встановлення пріоритетності взаємодії органів внутрішніх справ з громадськістю у попередженні насильства в сім'ї пропонується доповнити положення статті 6 «Повноваження відповідних підрозділів органів внутрішніх справ щодо попередження насильства в сім'ї» та викласти у такій редакції: «... взаємодіють із спеціально уповноваженим органом виконавчої влади з питань попередження насильства в сім'ї, з органами опіки і піклування та спеціалізованими установами для осіб, які вчинили насильство в сім'ї, та жертв такого насильства, а також із засобами масової інформації, громадськими організаціями у проведенні просвітницької та виховної роботи з питань попередження насильства в сім'ї»;

до ст.ст. 8, 9 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» та Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку розгляду заяв та повідомлень про вчинення насильства в сім'ї»

– з метою розвитку альтернативних процедур подання та реєстрації заяв про насильство в сім'ї та що знизить рівень латентності насильницьких злочинів щодо жінок у сім'ї, пропонується передбачити можливість подання та реєстрації заяв про насильство в сім'ї у кризових центрах та центрах медико-соціальної реабілітації, які їх направлятимуть до органів внутрішніх справ за місцем знаходження цих спеціалізованих установ для жертв насильства;

до Інструкції щодо порядку взаємодії управлінь відділів у справах сім'ї, молоді та спорту, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї

– в цілях розробки заходів попередження насильства в сім'ї пропонується доповнити форму Акту з'ясування обставин вчинення насильства в сім'ї або реальної загрози його вчинення – графою щодо виявлених причин й умов насильства в сім'ї;

до Інструкції про заповнення та подання документів первинного обліку злочинів, осіб, які їх вчинили, руху кримінальних справ

– з метою удосконалення обліку насильницьких злочинів щодо жінок у сім'ї та осіб, які їх вчинили пропонується доповнити документи первинного обліку (Ф-1 та Ф-2) – відомостями, що злочин вчинено у сім'ї.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Говор Ю. О. Віктимологічні особливості поведінки жінок, які стали жертвами насильницьких злочинів / Ю. О. Говор // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ (Серія юридична). – 2009. – Вип. 4. – С. 269–281.
2. Говор Ю. О. Співпраця ОВС та громадських організацій у запобіганню насильству відносно жінок / Ю. О. Говор // Митна справа. – 2010. – № 3 (69). – С. 132–137.
3. Говор Ю. О. Початки та розвиток насильницьких дій щодо жінки / Ю. О. Говор // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ (Серія юридична). – 2010. – Вип. 2. – С. 285–295.
4. Говор Ю. О. Діяльність ОВС щодо запобігання насильству відносно жінок у сімейно-побутовій сфері / Ю. О. Говор // Митна справа. – 2010. – № 5 (71). – С. 33–39.
5. Говор Ю. О. Кримінологічна характеристика та попередження насильницьких злочинів / Ю. О. Говор // Третя звітна всеукраїнська конференція ад'юнктів, аспірантів та здобувачів: матеріали всеукраїнської конференції (28 вересня 2009 р.). – Львів : ЛьвДУВС, 2009. – С. 18–21.
6. Говор Ю. О. Історичні передумови та сучасні причини агресивної поведінки чоловіка в сім'ї / Ю. О. Говор // Проблеми державотворення та правотворення в Україні: матеріали II Регіонального круглого столу (18 лютого 2011 р.). – Львів : ЛьвДУВС, 2011. – С. 377–380.
7. Говор Ю. О. Порівняльний аналіз законодавства щодо попередження насильства відносно жінок у сім'ї та практики його застосування в Україні та інших розвинених європейських державах / Ю. О. Говор // Проблеми порівняльного правознавства: збірник тез наукових доповідей III Міжнародної наукової конференції «Компаративістські читання» / за ред. Ю. С. Шемшученка, О. К. Маріна, І. С. Гриценка; упор. О. В. Кресін, І. М. Ситар. – К.; Львів : ЛьвДУВС, 2011. – С. 280–282.

АНОТАЦІЯ

Говор Ю. О. Запобігання органами внутрішніх справ насильницьким злочинам щодо жінок у сім'ї. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право; кримінологія; кримінально-виконавче право.

Дисертація присвячена актуальним проблемам запобігання органами внутрішніх справ насильницьким злочинам щодо жінок у сім'ї. На основі всебічного вивчення проблеми насильства в сім'ї запропоновано авторське визначення кримінального насильства в сім'ї, уточнено його види, а також

встановлено специфічні ознаки насильницьких злочинів відносно жінок у сім'ї, проведено їх класифікацію. Досліджено становлення законодавства щодо протидії насильству в сім'ї та узагальнено основні напрями його розвитку.

На підставі кримінологічного аналізу узагальнено нову кримінологічну інформацію щодо насильницьких злочинів відносно жінок у сім'ї, характерологічні особливості осіб, які вчиняють насильницькі злочини, ознаки, які типово притаманні жінкам-жертвам насильства в сім'ї. Проаналізовано суб'єктивні та об'єктивні детермінанти насильницьких злочинів відносно жінок у сім'ї, й, зокрема, з'ясовано чинники латентності, недоліки діяльності органів внутрішніх справ.

Досліджуючи кримінологічний аспект діяльності органів внутрішніх справ, розглянуто форми, методи, заходи запобігання насильницьким злочинам щодо жінок у сім'ї. З метою уточнення заходів запобігання насильницьким злочинам відносно жінок у сім'ї, розроблено типологію сімей. Сформульовано низку пропозицій щодо комплексного удосконалення механізму запобігання органами внутрішніх справ насильницьким злочинам щодо жінок у сім'ї.

Ключові слова: насильство щодо жінок, насильницькі злочини, запобігання, законодавство, органи внутрішніх справ, громадськість.

АННОТАЦИЯ

Говор Ю. О. Предотвращение органами внутренних дел насильственных преступлений в отношении женщин в семье. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.08 – уголовное право; криминология; уголовно-исполнительное право.

Диссертация является комплексным исследованием, в котором на монографическом уровне рассматриваются актуальные проблемы предотвращения органами внутренних дел насильственных преступлений в отношении женщин в семье. Согласно современной доктрине уголовного права и действующей судебно-следственной практики определены виды преступного насилия в отношении женщин в семье. При этом, в частности, сексуальное насилие рассматривается как разновидностью физического; экономическое насилие не следует выделять в качестве самостоятельного вида, поскольку такое насилие инструментальное, и применяется для того, чтоб сломить волю женщины как равноправного члена семьи и поставить ее в еще более зависимое от насильника положение.

Выявлены специальные признаки, отличающие насильственные преступления в отношении женщин в семье от иных видов насильственных преступлений, а именно: личностные доверительные отношения между преступником и жертвой; зависимость жертвы от преступника; системность и цикличность насилия; инверсия, когда преступник и жертва могут меняться

ролями; повышенная латентность; незначительная часть преступлений, которые совершаются группой лиц; гендерный характер, когда женщина, как правило, выступает жертвой насилия со стороны мужчины-члена семьи; насилие проявляется как мотив межличностного общения; вред причиняется женщине не только как личности, но и как члену семьи, где ей отведена конкретная социокультурная роль, как правило, жены и (или) матери.

Используя комплексный межотраслевой подход, сформулировано авторское понятие преступного насилия в отношении женщин в семье, как властно-силового противоправного физического или психического воздействия за социополовым признаком одного или нескольких членов семьи на женщину как члена семьи, что выражается в форме умышленных общественно опасных деяний, которые причиняют вред женщине как члену семьи, посягают на ее права и свободы как личности.

Исследован зарубежный опыт противодействия насилию в отношении женщин в семье. В связи с этим сформулированы предложения по усовершенствованию законодательства и практики его применения в Украине при условии дальнейшего развития законодательной базы в направлении защиты прав жертв насилия в семье.

В работе произведена криминологическая характеристика насильственных преступлений в отношении женщин в семье, лиц, которые их совершили, а также женщин-жертв преступного насилия в семье. Таким образом, полученная информация используется для усовершенствования разработки мер предотвращения насильственных преступлений в отношении женщин в семье. Комплексное исследование детерминант насилия в семье, позволило провести их систематизацию. В частности обращается внимание на недостатки в деятельности органов внутренних дел. Основательно проанализирована структура семейно-бытовых отношений, определена их роль в детерминации насильственных преступлений в отношении женщин. Автор приходит к выводу, что для эффективного осуществления предупреждения насилия в семье, в том числе относительно женщин, необходимо усовершенствовать практику применения законодательства, развивать криминологическую информацию, а также внедрять различные формы социальной помощи жертвам и субъектам такого насилия.

В целях усовершенствования планирования индивидуальной профилактики автор предлагается ввести обязательную аттестацию лиц, находящихся на профилактическом учете.

В работе представлена типология насильственных преступлений в отношении женщин в семье, разработанная автором в зависимости от характера личностных взаимоотношений между членами семьи, морально-психологического климата, распределения прав и обязанностей в семье.

Обосновывается позиция, что для более эффективного предотвращения органами внутренних дел насильственных преступлений относительно женщин целесообразно: в Концепции Государственной программы профилактики

правонарушений на период до 2015 г. предупреждение насилия в семье считать приоритетным направлением; ввести специальные курсы для сотрудников органов внутренних дел для получения необходимых навыков реагирования на конфликты в семье, которые могут перерасти в насильственные преступления относительно женщин; формировать специальные следственно-оперативные группы на паритетных основаниях при участии психологов и сотрудников милиции женского пола; в большей мере практиковать применения методов оказания помощи и посредничества; взаимодействовать со средствами массовой информации и общественными организациями.

Вносятся предложения о необходимости усовершенствования законодательства и, в частности, в целях: устранения противоречий между общим понятием насилия в семье и его составляющими; определения приоритетности взаимодействия органов внутренних дел и общественности при проведении воспитательной работы относительно предупреждения насилия в семье; развития альтернативных процедур подачи и регистрации заявлений о насилии в семье; усовершенствования криминологической информации, которая используется для разработки мер предотвращения насильственных преступлений относительно женщин в семье, а также учета преступлений.

Ключевые слова: преступное насилие, женщина-жертва насилия в семье, насильственные преступления, предотвращение, формы, методы, меры, законодательство, органы внутренних дел, общественность.

SUMMARY

Govor Y. A. Prevention of violent family crimes against women by law-enforcement authorities. – Manuscript.

Thesis for Candidate's Degree in Jurisprudence under the specialty 12.00.08 – Criminal Law and Criminology Criminal-Executive Law. – Lviv State University of Internal Affairs. – Lviv, 2011.

Candidate thesis is devoted to up to date problem of prevention of violent family crimes against women by the law-enforcement authorities. On the basis of comprehensive analysis of the problem of family violence, the author offered his own notion of criminal family violence, specified its types, and also determined specific features of violent family crimes against women, conducted their classification. Formation of the legislation on prevention of family violence is studied and general basic directions of its development are generalized.

On the basis of criminological analysis, new criminology information about violent family crimes against women, specific features of persons, who commit violent crimes, features, which are typically inherent to women-victims of family violence, are generalized. The subjective and objective determinants of violent family crimes against women are analysed, and, in particular, the factors of latency, lacks of activity of the law-enforcement bodies of internal affairs are ascertained.

While studying of the criminological aspect of activity of the law-enforcement bodies of internal affairs, forms, methods, measures of prevention of violent family crimes against women are considered. With the purpose of clarification of measures of prevention of violent family crimes against women, typology of families is developed. The row of suggestions in relation to the complex improvement of mechanism of prevention of violent family crimes against women by the law-enforcement bodies is formulated.

Key words: violence against women, violent crimes, prevention, legislation, law-enforcement bodies, the public.

Підписано до друку 10.05.2011 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Умовн. друк арк. 0,9.
Тираж 100 прим. Зам. № 73-11.

Львівський державний університет внутрішніх справ
Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.